

**BOLALARNING TA'LIM VA INTELLEKTUAL RIVOJLANISHI
O'RTASIDAGI BOG'LIQLIK VA YORDAM BERADIGAN O'QUV
JARAYONINING SHARTLARI**

Akramov E.S. ¹

¹ Buxoro psixologiya va xorijiy tillar
institute magistranti

**MAQOLA
MA'LUMOTI**

MAQOLA TARIXI:

Received:26.11.2024

Revised: 27.11.2024

Accepted:28.11.2024

KALIT SO'ZLAR:

intellektual rivojlanish,
inson taraqqiyoti, axloqiy
rivojlanish, intellektual
rivojlanishning
xususiyatlari, evolyutsion
nazariyalar.

ANNOTATSIYA:

Bolalarning ta'lim va intellektual rivojlanishi o'rtasidagi bog'liqlik inson taraqqiyoti sohasidagi eng muhim tadqiqot mavzulardan biridir. Samarali ta'lim bolaning kognitiv, ijtimoiy-emotsional va axloqiy rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Ushbu maqolada biz ushbu bog'liqlikni chuqurroq tahlil qilamiz, turli yosh guruhlaridagi bolalar uchun intellektual rivojlanishning xususiyatlarini ko'rib chiqamiz va yordam beradigan o'quv jarayonining muhim shartlarini batafsil muhokama qilamiz.

KIRISH. Ta'limning butun tarixi davomida o'rganish psixologiyasining markaziy muammosi - ta'lim va rivojlanish o'rtasidagi munosabatlar muammosi. Bolalarning kognitiv rivojlanishida ta'limning o'rni haqidagi savolga javoban, olimlarning fikrlari ikkita asosiy yo'nalishga bo'linadi: evolyutsion nazariyalar va atrof-muhit ta'siri nazariyalari.

Atrof-muhit ta'siri nazariyalari g'oyalari (ta'lim nazariyasi) J. Lokkgacha borib taqaladi. Uning fikricha, odamlarning aksariyati ijtimoiy muhit, xususan, ta'lim bilan shakllanadi. J.Lokk bolalarning ongi tabula rasa, bo'sh doska ekanligini aytdi. Ongga kelgan hamma narsa faqat muhitdan vujudga keladi.

J. Russoning asosiy g'oyalari ko'plab evolyutsion nazariyalarning (rivojlanish nazariyalarining) markaziy tamoyillariga aylandi:

1. Rivojlanish ichki biologik jadvalga muvofiq sodir bo'ladi. Bolalar tabiatning biologik kamolotga erishish rejasiga muvofiq mustaqil ravishda o'sadi va o'rganadi.

2. Rivojlanish bir qator bosqichlar, davrlar jarayonida sodir bo'ladi, bu davrda bolalar bu dunyoni turli yo'llar bilan idrok etadilar. Har bir bosqichda bolaning fikrlash va xatti-harakatlari o'ziga xos xususiyatlarga ega.

3. Darslarni bolalar rivojlanishining ma'lum bir bosqichiga moslashtirish kerak - o'quvchiga uning yoshiga mos munosabatda bo'lish. Shunda bolalar o'zlarining tajribalari va tushunish kuchiga ko'ra narsalarni hukm qila oladilar.

J. Russo jamiyat shu qadar tez o'zgarib bormoqda va qanday bilim foydali bo'lishini oldindan aytib bo'lmaydi, degan. O'qituvchilar sekinlashishi va bolalarga o'zlari uchun tabiiy ko'rinadigan tarzda o'rganish va yangi bilimlarni mustaqil ravishda o'zlashtirish imkoniyatini berishlari kerak. Bu ta'limning yangi falsafasi bo'lib, "bolalarga qaratilgan".

J. Russoning rivojlanishning ichki kuchi haqidagi g'oyasi A. Geselning keng ko'lamli ilmiy ishlari va tadqiqotlarida asosiy tamoyilga aylandi. Uning ta'kidlashicha, rivojlanish ichki reja asosida davom etadi, deb ishonish uchun asosli asoslar mavjud. Evolyutsion an'anaga etologlar ham qat'iy rioya qiladilar: C. Darvin, K. Lorentz, N. Tinbergen, J. Bolbi va M. Eynsvort, ular tabiatga hurmat bilan munosabatda bo'lishni talab qiladilar.

M. Montessori ham evolyutsionistlar nuqtai nazariga amal qildi. Uning nazariyasining markaziy komponenti bu sezuvchanlik davrlari kontseptsiyasidir (bola ayniqsa ishtiyoqli va muayyan ko'nikmalarni egallashga qodir bo'lgan genetik jihatdan dasturlashtirilgan davrlar). Va "agar bolaga o'zi xohlagan narsani qilishga ruxsat berilmasa, tabiatning o'zi rejalashtirilgan vaqtda, ma'lum bir ko'nikmani o'zlashtirish uchun maxsus qobiliyatlar yo'qoladi, bu esa bolaning butun rivojlanishiga salbiy ta'sir qiladi".

M. Montessori o'rganishda kattalarning munosabati va maqsadlari ustun bo'lsa, haddan tashqari ko'p darslar bolalarning o'z qiziqishlari va ehtiyojlariga ta'sir qilmaydi, deb hisoblaydi: "Biz ularni eshitishga ishtiyoqi bo'lmaganida tinglashga, aytadigan gapi bo'lmaganida yozishga majbur qilamiz. ularni qiziqitirmaydigan narsalarni kuzating". Buning o'rniga, ta'lim har bir bolaga xos bo'lgan rivojlanishning ichki kuchlarini uyg'otishi kerak. O'sib borayotgan bolaning ichki ehtiyoji, o'z-o'zini rivojlantirishga qaratilgan faoliyatga haqiqiy tashnalligi bor va o'qituvchilar bu faoliyatni amalga oshirishlari kerak. M. Montessori o'z ta'lim tizimida evolyutsionistlarning g'oyalarini amalda qanday qo'llash mumkinligini ko'rsatdi.

X. Verner o'zini evolyutsionist deb tan oldi. Uning nazariyasi shundaki, ta'lim bolaning aql-zakovati bilan cheklanmasligi kerak. Shuni yodda tutish kerakki, bolaning faol, his-tuyg'ulari, ifodali va hissiy. Vernerning ta'kidlashicha, bolalarga hissiy-motor faollik va hissiy jihatdan mazmunli vazifalar orqali o'rganish imkoniyatini berish kerak. J. Russo, M.

Montessori va rivojlanish psixologiyasi vakillari kabi u bolaning ta'limini uning shaxsiy bilim olish usuliga asoslanishi kerak deb hisoblagan.

X.Verner rivojlangan ilmiy tafakkurning katta ahamiyatini tushundi, lekin u tafakkurning ibtidoiy shakllari, somatik va hissiy jarayonlar bilan bog'liq bo'lganlarning sezilarli hissasini ham tan oldi. Verner tafakkurning bu ibtidoiy shakllari badiiy ifoda va har qanday ijodiy fikrlashning dastlabki bosqichlari bilan qanday bog'liqligini ko'rsatishga harakat qildi.

J. Piaget bolalarning tafakkuri kattalar tomonidan olib boriladigan mashg'ulotlar yoki atrof-muhitning boshqa ta'siri orqali shakllantirilishiga ishonmagan. Bolalar rivojlanish uchun atrof-muhit bilan o'zaro munosabatda bo'lishlari kerak, ammo ular tashqi muhit emas, balki yangi kognitiv tuzilmalarni quradilar. Shunday qilib, rivojlanish ichki jarayonlar yoki tashqi ta'lim bilan boshqarilmaydi. Bu faol qurilish jarayoni bo'lib, unda bolalar o'z faoliyati orqali tobora ko'proq farqlanadigan va keng qamrovli kognitiv tuzilmalarni quradilar.

J.Piaje boshchiligidagi Jeneva maktabi olimlari bolaning ijtimoiy tajribani o'zlashtirishida ta'limning katta rolini e'tirof etadilar. Ammo ular intellektual o'sish biologik jihatdan aniqlangan deb hisoblashadi. J.Piaje rivojlanishning har bir darajasida aqliy funktsiyalarni (xotira, idrok, ta'sir) o'rganib chiqdi va o'z nazariyasida bolalarning kognitiv rivojlanishining to'rtta asosiy davrini belgilaydi: sensorimotor bosqich (tug'ilishdan 2 yoshgacha); operatsiyadan oldingi bosqich (2 yoshdan 7 yoshgacha); aniq operatsiyalar bosqichi (7 yoshdan 11 yoshgacha) va rasmiy operatsiyalar bosqichi (11 yoshdan va o'smirlilik). Bolaning aqliy rivojlanishining boshqa tasniflaridan farqli o'laroq, Piaget tizimi intellektga qaratilgan. U aqliy rivojlanishning barcha bosqichlarida boshqa psixik funktsiyalarning rivojlanishi intellektga bo'ysunadi va u bilan belgilanadi, deb hisoblagan. Uning tadqiqotining eng muhim boshlang'ich tamoyili bolani narsalarni o'zlashtiradigan, ularni o'z aqliy tuzilishiga ko'ra tanlaydigan va o'zlashtiradigan mavjudot sifatida ko'rishdir. Bilishda J.Piaje nuqtai nazaridan, hal qiluvchi rolni sub'ekt tanlagan ob'ektning o'zi emas, balki, birinchi navbatda, sub'ektning hukmron psixik tuzilmalari bajaradi. Dunyo bilimi qat'iy ularga bog'liq. Biror kishi qila oladigan tajriba boyligi tasarruf qilish uning ixtiyoridagi intellektual tuzilmalarning miqdori va sifatiga bog'liq. Rivojlanishning o'zi dominant psixik tuzilmalarning o'zgarishidir.

Idrok jarayonida sub'ektning faolligi nafaqat dominant psixik tuzilmalarning mavjudligi bilan, balki ular (idrokni belgilovchi sifatida) sub'ektning harakati asosida qurilganligi bilan ham belgilanadi. J. Piagetning fikricha, fikr harakatning siqilgan shaklidir. U barcha genetik darajadagi bilish sub'ekt tomonidan ob'ektlar bilan amalga oshiriladigan real harakatlar mahsuli ekanligini ta'kidlaydi.

Faqat allaqachon shakllangan operatsiyalar asosida, J. Piagetning fikriga ko'ra, bolaga tushunchalarni o'rgatish mumkin. To'liq ilmiy tushunchalarni o'zlashtirish bolada o'rganish vaqtida allaqachon shakllangan operatsion tuzilmalarga bog'liq. Shuning uchun ham yuzaki bo'lmashlik uchun mashg'ulotni bola intellektini hozirgi rivojlanish darajasiga moslashtirish kerak.

, bolaning allaqachon shakllangan vakilliklari o'rtasida ziddiyatlarni (maxsus tuzilgan vazifalar yordamida) yaratishda ko'rishadi. uning tajriba natijalari. O'qitishda asosiy e'tibor bolaning o'z-o'zidan shakllangan, kattalar tomonidan deyarli boshqarilmaydigan faoliyatiga qaratiladi.

L.S.ga ko'ra bolaning intellektini rivojlantirish. Vygotskiy quyidagi etakchi omillar ta'siri ostida amalga oshiriladi:

- asboblardan foydalanish (sanoq tayoqchalari, kitoblar va boshqalar shaklida dunyo bilan intellektual aloqani tashkil etishning moddiy vositalari);
- belgilarni o'zlashtirish (ona tilidagi so'zlarning ma'nolarini, shuningdek, so'zma-so'z va vizual simbolizmning turli vositalarini o'zlashtirish shaklida);
- boshqa odamlar bilan ijtimoiy o'zaro munosabatlarga qo'shilish (kattalardan yordam va yordamning turli shakllari shaklida).

Rasmiy ta'lim, Vygotskiyning fikriga ko'ra, bolaning rivojlanishiga hissa qo'shadi, chunki unga kattalar va ko'proq rivojlangan bolalar yordam beradi. Boshqalarning yordami bilan bola o'zi hal qila olmagan muammolarni hal qila oladi. Bunda Vygotskiy to'g'ri deb tan olingan, ammo tabiiy rivojlanish tarafdorlari ogohlantirishicha, har safar kattalar bolaga yordam yoki ko'rsatma berganida, kattalar bu bilan uning fikriga - nima va qanday o'ylash kerakligiga - bog'liqligini kuchaytiradi va uning mustaqil fikrlash qobiliyatiga putur etkazadi. O'qituvchilar uchun bolani kelajakda unga foydali bo'lishiga ishonadigan material bilan tanishtirish jozibali ko'rinadi. Ammo ta'lim o'qituvchining uzoq muddatli maqsadlariga emas, balki bolalarning qiziqish va mayllariga asoslansa samaraliroq bo'ladi. Va o'qituvchi hech qanday holatda bolalarga rivojlanish darajasidan ancha oldinda bo'lgan vazifalarni taklif qilmasligi kerak, ular ularni faqat uning yordami bilan bajarishlari mumkin. O'qituvchi o'quvchilarni qiziqtirishi, rag'batlantirishi va ishga to'liq jalb qilishi, shu bilan birga ularga taklif qilingan vazifalarni o'zlari bajarishi uchun imkoniyat yaratishi kerak.

J. Hazard an'anaviy gumanistik ta'limga qarama-qarshi qo'yib, an'anaviy ta'limda bolaning ichki tajribasi maktab ta'limi talablariga javob bermasligi sifatida qabul qilinadi, gumanistik ta'limda esa individual ichki tajriba ta'lim mazmuni sifatida qaraladi, deb

hisoblagan. M.A. Sovuq, an'anaviy maktab quyidagi muammoni hal qildi: "Bola bilan qanday munosabatda bo'lish kerak, u ta'lim mazmunini yanada irodali va muvaffaqiyatli o'rganishi uchun?" Biroq, endi savol tubdan boshqacha bo'lishi kerak: "Bolaning samarali rivojlanishi uchun ta'lim mazmuni qanday bo'lishi kerak?" Uning fikriga ko'ra, "o'qitish etarlicha yuqori darajada murakkab bo'lishi, qizg'in intellektual ish sifatida harakat qilishi kerak, ammo shunga qaramay, u psixologik jihatdan qulay bo'lishi kerak, ya'ni har bir o'quvchining bilim qobiliyati, moyilligi, o'rganish tezligiga mos kelishi kerak".

Ta'limni rivojlantirish muammosini ko'rib chiqqan holda, ko'plab tadqiqotchilar o'quvchilarning intellektual rivojlanishiga yordam beradigan o'quv jarayonining quyidagi shartlarini ta'kidlaydilar.

1. O'qitishda axborot kodlashning turli tillaridan foydalanish va bir axborot kodlash tilidan ikkinchisiga tarjimalarni amalga oshirish.

J. Brunner dunyoni sub'ektiv tasvirlashning uchta asosiy usuli mavjudligi haqida gapirdi: harakatlar, vizual tasvirlar va lingvistik belgilar shaklida. Axborotni kodlashning uchta usulining har biri - harakat, obrazli va ramziy - hodisalarni o'ziga xos tarzda aks ettiradi. Ularning har biri turli yoshdagi bolaning ruhiy hayotida kuchli iz qoldiradi.

Maktabga kirish dunyoni ko'rsatishning og'zaki-belgi usulining rivojlanishiga kuchli turtki beradi, so'ngra til o'zining o'ziga xos xususiyatlari - toifalarga bo'linish, ierarxiya, nedensellik, kombinatoriklik, kontekstuallik va boshqalar tufayli - o'quvchini tubdan qayta quradi va boyitadi. samarali, amaliy va majoziy tajriba. "Muammo shundaki, an'anaviy ta'lim, so'zlarni (belgilarni, belgilarni) bola bilan intellektual muloqotning deyarli yagona vositasiga aylantiradi va shu bilan dunyo haqidagi bilimlarni to'plashning yana ikkita usulining asosiy ahamiyatini e'tiborsiz qoldiradi. bolalarning intellektual qobiliyatlarini rivojlantirish.harakat va obraz orqali. Biroq, bolaning samarali (va, demak, hissiy-sezgi), shuningdek, vizual-fazoviy tajribasini bog'lamasdan va tegishli tarzda tashkil etmasdan, belgilar va belgilarni to'liq o'zlashtirish (shu jumladan tushunchalar mazmunini o'zlashtirish) qiyin. Til kodlari behuda ishlaydi, bolaning dunyo haqidagi tasavvurlarining faqat yuzaki qatlamlariga ta'sir qiladi».

2. O'qitishda modellashtirish va sxemalashtirish usullaridan foydalanish.

Vizual ma'lumotlarni qayta ishlash uchun kuchli manbalarga o'qitishda sxematik usullardan foydalanish kiradi. Sxematizatsiya - bu belgi-ramziy faoliyat bo'lib, uning maqsadi haqiqatda yo'naltirish bo'lib, bir vaqtning o'zida ramziy va real tekisliklarning doimiy element-element korrelyatsiyasi bilan ikkita tekislikda amalga oshiriladi. Sxematizatsiya ikki xil bog'lanishdan foydalanadi: tuzilmalar tasviri va mohiyatni ochish.

Sxematlashtirish uchun belgi-ramziy vositalarning fazoviy xarakteristikalaridan foydalanish xosdir. Sxematlashtirish modellashtirishning bir turi sifatida qaraladi, chunki sxemani yaratishda ob'ekt yoki harakatda muhim bo'lgan narsalarni ajratish mexanizmi model yaratishda bo'lgani kabi ishlaydi.

3. Treningda muammoli vaziyatlar yaratish. Shaxsning intellektual rivojlanishi faqat "to'siqlarni", intellektual qiyinchiliklarni engib o'tish sharoitida amalga oshiriladi. Tadqiqot natijalari D.N. Bogoyavlenskiy, N.A. Menchinskaya, A.A. Lyublinskaya, V.A. Krutetskiy, V.V. Davydova va boshqalar ko'rsatdiki, "ta'limni boshqarishning asosiy shartlaridan biri va shu bilan birga tafakkur rivojlanishini ta'minlashning asosiy shartlaridan biri bu o'quvchilarning aqliy faoliyatini faollashtiradigan muammoli vaziyatlarni keltirib chiqaradigan vazifalarni oldindan belgilashdir". Maktab ta'limi sharoitida ijodiy faoliyat shartlariga shunchaki taqlid qilish psixologik jihatdan etarli: 1) o'quvchilar oldiga muammoli vazifa qo'yish; 2) noma'lumni tashkil etuvchi, muammoli vaziyatda ehtiyoj paydo bo'lgan va assimilyatsiya qilinishi kerak bo'lgan ma'lumotlarni taqdim eting. Shunday qilib, boshlang'ich sinf o'quvchilari hali intellektual faoliyat usullarini o'zlashtirmaydilar va muhokamalar yoki tadqiqot ishlarini olib borish uchun etarli bilimga ega emaslar. Boshlang'ich sinflarda muammoli ta'lim usullaridan foydalanish "o'quvchilar oldiga muammoli vaziyatlarni keltirib chiqaradigan to'g'ri tanlangan muammoli vazifalarni qo'yish hamda yangi bilim va harakatlarning ijodiy o'zlashtirilishini ta'minlovchi optimal sharoitlarni tashkil etishni nazarda tutadi".

4. O'quv jarayonida ta'lim sohasidagi hamkorlik aloqalarini o'rnatish. J.Piaje kooperativ munosabatlarning o'rnatilishini nihoyatda muhim fakt deb hisobladi. Uning fikricha, tanqidiylik, bag'rikenglik, o'zganing nuqtai nazarini qabul qila olish kabi fazilatlar faqat bolalar bir-biri bilan muloqot qilganda rivojlanadi. Faqat bolaga teng bo'lgan shaxslarning nuqtai nazarini baham ko'rish orqali - birinchi navbatda, boshqa bolalar, keyin esa, bola ulg'ayganida va kattalar - haqiqiy mantiq va axloq egosentrizm, mantiqiy va axloqiy realizm o'rnini bosishi mumkin. "O'z "men"ini anglash uchun o'zini majburlashdan ozod qilish, fikrlarning o'zaro ta'siri zarur. Bu o'zaro ta'sir dastlab bola va kattalar o'rtasida mumkin emas, chunki tengsizlik juda katta. Bola fikr almashishdan ko'ra, kattalarga taqlid qilishga va shu bilan birga o'zini undan himoya qilishga harakat qiladi. Faqat bir-birini teng deb hisoblaydigan shaxslargina "rivojlanish" o'zaro nazoratini amalga oshirishi mumkin. Bunday munosabatlar bolalar o'rtasida hamkorlik o'rnatilgan paytdan boshlab paydo bo'ladi. Hamkorlik qilishda boshqa odamga moslashish zarurati paydo bo'ladi. Birovning fikrlari bilan to'qnashuvi shubha va dalilga bo'lgan ehtiyojni keltirib chiqaradi. Hamkorlik

aloqalarining o'rnatilishi tufayli boshqa nuqtai nazarlardan xabardor bo'lish mumkin. Natijada mantiq va axloqda ratsional elementlar shakllanadi".

Xulosa. Ta'lim va bolalarning aqliy rivojlanishi o'rtasidagi munosabatlarga psixologik-pedagogik yondashuvlarning tarixiy tahlili maktab ta'limi jarayonida aqliy rivojlanish nafaqat ta'limning predmet mazmuniga, balki ijtimoiy faoliyat imkoniyatlariga ham bog'liq degan xulosaga keldi. talabalar soni. Intellektual qobiliyatlar o'rganishning natijasi va shartidir: o'rganish etarlicha yuqori darajadagi murakkablikda davom etishi, intensiv aqliy mehnat sifatida harakat qilishi, ya'ni o'quvchilarning "proksimal rivojlanish zonasi" ga yo'naltirilishi va shu bilan birga. ularning kognitiv rivojlanish darajasiga mos keladi, bu bolalar uchun yangi materialni o'rganish uchun tabiiydir. Psixologik-pedagogik tadqiqotlarni umumlashtirish asosida talabalarning intellektual rivojlanishiga hissa qo'shadigan o'quv jarayonining quyidagi shartlarini shakllantirish mumkin: o'qitishda ma'lumotlarni kodlash uchun turli tillardan foydalanish va bitta tildan tarjimalarni amalga oshirish. boshqa tilga kodlash; talabalarga modellashtirish va sxemalashtirish texnikasini o'rgatish, modellarni ekspluatatsiya qilish va sxema bo'yicha topshiriqlarni bajarish; talabalarning aqliy faoliyatini faollashtiruvchi muammoli vaziyatlarni

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ашотов, В. И. "Шахмат: Теория и практика". Москва: Просвещение, 2019. — Ushbu kitob shaxmat o'yinining asosiy tamoyillari va strategiyalari haqida keng qamrovli ma'lumot beradi va ochilish, markaziy o'yin hamda so'nggi o'yin bosqichlarini o'rgatadi.
2. Каспаров, Г. "Шахматное искусство". Санкт-Петербург: АСТ, 2018. — Shaxmat o'yinining asosiy texnikalari va strategik yondashuvlarini o'rganish uchun mashhur shaxmat ustasi Garri Kasparov tomonidan yozilgan qo'llanma.
3. Силман, Дж. "Учимся играть в эндшпиль". Москва: Эксмо, 2020. — Kitob shaxmat o'yinining so'nggi bosqichida mat qilish texnikalari, raqibni yutish uchun o'yin strategiyalariga bag'ishlangan.
4. Tardif, A. "Chess Fundamentals". New York: Dover Publications, 2015. — Bu qo'llanma shaxmatning asosiy qoidalari, ochilish, markaziy o'yin va so'nggi o'yin bo'yicha batafsil ko'rsatmalarni o'z ichiga oladi.
5. Гроссмейстер, М. "Основы шахматной стратегии". Москва: Оникс, 2021. — Ushbu asar shaxmat strategiyasining tamoyillari, ochilish va hujum taktikalari haqida batafsil tushunchalarni beradi.

6. Fine, R. "Basic Chess Endings". New York: McKay, 2017. — Shaxmatda turli so'nggi o'yin texnikalari va piyodalarni ferzga aylantirish orqali ustunlikka erishish usullari haqida muhim qo'llanma.

7. Нимцович, А. "Моя система". Москва: Физкультура и спорт, 2016. — Shaxmat nazariyasi va amaliyotini chuqur o'rganish uchun qo'llanma. Ushbu asar shaxmatda strategiya va taktika qoidalarini yaxshi tushunishga yordam beradi.

8. Dvoretsky, M. "Endgame Manual". New York: Russell Enterprises, 2015. — Shaxmat o'yinining so'nggi bosqichlaridagi muhim texnikalar va amaliy usullarni o'rganish uchun xalqaro darajadagi qo'llanma.

